

ΜΙΧΑΗΛΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ

Το ελληνικό βασίλειο, 1833-1843

JOHN A. PETROPOULOS
Πολιτική και συγκρότηση κράτους
στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)

Μετάφραση ομάδας συνεργατών
Μορφωτικό Ίδρυμα
Εθνικής Τραπέζης
Αθήνα, 1985-1986, τόμοι δύο

ΜΕ 20 χρόνια καθυστέρηση δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο το έργο του καθηγητή Πετρόπουλου *Politics and Statescraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*. Το πρωτότυπο, συνέχισα διδακτορικής διατριβής του συγγραφέα, είχε προσεχθεί στο εξωτερικό ίσως περισσότερο απ' όσο στην Ελλάδα, και είχε

γρήγορα γίνει σημείο αναφοράς σαν μεθοδολογικά και ουσιαστικά πρωτόπορο, αποτέλεσε δε το εναρκτήριο έργο «σχολής» συστηματικότερης έρευνας της νεοελληνικής κοινωνίας, που άρχιζε σε πανεπιστήμια του εξωτερικού σε στιγμές που η ελλαδική πολιτική κατάσταση ωθούσε σε ιστορική ενδοσκοπήση.

Κέντρο της πολύμοχθης έρευνας του Πετρόπουλου ήταν τα πολιτικά κόμματα της πρώτης οθωνικής περιόδου, από τις καταβολές τους μέχρι την ακμή της επίδρασής τους στους θεσμούς του νέου κράτους. Αν και η συμπληρωματική επόμενη εργασία που υπέδειξε ο συγγραφέας (σ. 3), η μελέτη των κομμάτων μετά το 1844, δεν έχει μέχρι στιγμής εμφανιστεί, η εργασία του Πετρόπουλου στάθηκε αρκετή για να καταστήσει αναγκαία την αναθεώρηση της ελληνικής ιστοριογραφίας ολόκληρου, τουλάχιστον, του 19ου αιώνα, γιατί πέτυχε ένα συνολικό νέο φωτισμό της ευρύτερης περιόδου αποδεικνύοντας ότι τα κόμματα δικαιούνταν την κεντρικότερη θέση στην έρευνα της πολιτικής και θεσμικής ιστορίας της περιόδου. Γι' αυτή την εργασία ο συγγραφέας προχώρησε στην εξαντλητικότερη και συστηματικότερη έρευνα αρχαιακού υλικού που έχει γίνει μέχρι σήμερα για νεοελληνική ιστορική μονογραφία.

Σκοπός του ήταν η τεκμηρίωση της αλληλεπίδρασης μεταξύ κομμάτων και θεσμών και η απόδειξη ότι αυτή η αλληλεπίδραση υπήρξε γενική, διάχυτη και πολύ μεγαλύτερη απ' όσο τυπικά εμφανιζόταν. Επέλεξε τη δεκαετία της απόλυτης μοναρχίας γιατί τότε θεμελιώθηκαν θεσμοί εξ' ύπαρχής και γιατί η αμέσως προηγούμενη περίοδος είχε μελετηθεί αρκετά ώστε να τεκμηριώνει την ανάλυση της μετάβασης στην απόλυτη μοναρχία. Ήδη η ρευστότητα του όρου «κόμμα» αναγκάζει το συγγραφέα να επιλέξει τον όρο κατά τρόπο συμβατικό και αξιωματικό, και να εστιάσει τη συστηματική του ανάλυση σε τμήμα μόνο των ταξινομήσεων που είχαν κατά καιρούς προταθεί, χωρίς ν' απαντά εξ αρχής στο αν τα μορφώματα αυτά πλη-

ρούσαν τους όρους που οι σύγχρονοί τους μελετητές έθεταν για το χαρακτηριστικό «κόμμα» (σ. 19): ιδεολογική ταυτότητα, οργάνωση, λαϊκή υποστήριξη. Διαπιστώνει ότι η υπάρχουσα ιστοριογραφία δεν έχει συσχετίσει τα κόμματα με τις θεσμικές εξελίξεις: «Η άρνηση του βασιλιά να παραχωρήσει σύνταγμα έχει συχνά ερμηνευτεί με κριτήρια τις προσωπικές του προτιμήσεις, την επιρροή του πατέρα του και την επίσημη ρωσική αντίδραση. Ο αποκλεισμός επιφανών Ελλήνων από υψηλά αξιώματα (...) θεωρήθηκε συχνά απλή εκδήλωση του βαυαρικού εθνοκεντρισμού (...). Η δημιουργία συγκεντρωτικού συστήματος στη διοίκηση (...), έργο δογματικών Βαυαρών. Όσο και αν είναι έγκυρες διαπιστώσεις, όπως αυτές, εντούτοις αποτελούν μόνο μέρος της αλήθειας: αγνοούν το βασικό γεγονός ότι η Ελληνική Επανάσταση δεν κατάφερε να δημιουργήσει τέτοια συγκεντρωτική εξουσία που να μπορεί να επιβληθεί στις κεντρόφυγες δυνάμεις τις οποίες αντανακλούσαν και ενίσχυαν τα κόμματα μέσα σε μια έντονα ανομοιογενή κοινωνία» (σ. 22).

Στο πρώτο μέρος («Πριν από το 1833») ο συγγραφέας συνοψίζει και κωδικοποιεί την προέλευση και την ταυτότητα των μεγεθών που πρόκειται να συναντήσουμε σαν πρωταγωνιστικά στην επόμενη περίοδο. Δεν είναι φυσικά μια απλή οριοθέτηση των πορισμάτων της «προ Πετρόπουλου» έρευνας, προς ενημέρωση του μη Έλληνα αναγνώστη: η ανάλυση των πόλων των πολιτικών διαιρέσεων και η εξιστόρηση της πορείας των κομματικών μορφωμάτων κατά την επαναστατική και καποδιστριακή περίοδο, εντάσσεται ήδη στη λογική του κύριου στόχου, εργαλείου και πρίσματος του έργου, που είναι η αναζήτηση της επίδρασης των κομμάτων στους πολιτικούς θεσμούς. Οι καταβολές των πόλων πολιτικής διαίρεσης προσφέρουν το κλειδί για την αναγνώριση των αιτημάτων και συμπλεγμάτων ολόκληρης της νεοελληνικής ιστορίας: συμβίωση της τοπικιστικής παράδοσης με τον ανερχόμενο εθνικισμό· εισβολή των «ευρωπαϊστών» με τέσσερις βασικούς εξορθολογιστικούς στόχους (σ. 52: κράτος συνταγματικό, κοσμικό, δικαιοκρατούμενο, με τακτικό στρατό): εθισμός στην «αναγκαιότητα» των ξένων παρεμβάσεων μέσα σε μια απελευθερωτική επανάσταση· εμπειρίες «συνταγματικής ανωριμότητας» που οδηγούν από ένα νεοτεριστικό συνταγματισμό στην αποζήτηση της μοναρχικής *rounoir neutre*.

Αν και ο Πετρόπουλος δεν είναι ο πρώτος που επισημαίνει την κεντρική θέση των κομμάτων (ο ίδιος π.χ. αναφέρει ως ερέθισμα την ανάλυση του Γεωργίου Ασπρέα), είναι πάντως ο πρώτος που ανατρέπει το στερεότυπο της θεώρησής τους σαν τεχνητών και ασύνδετων με την ελληνική κοινωνία κατασκευών, εμβαθύνοντας

στις προεπαναστατικές τους ρίζες: η κοινωνική και προπολιτική λειτουργία των πελατειακών σχέσεων και η παράδοση των ισχυρών οικογενειακών φατριών, αναλύονται με τρόπο που στη συνέχεια θα βοηθήσει στην κατανόηση πολλών λεπτομερειών της μετεπαναστατικής πολιτικής ζωής, που συνήθως παρακάμπτονταν χωρίς συνεπείς εξηγήσεις. Στο παράδοξο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, να καταδικάζει τη διαίρεση σε κόμματα βάσει συμφερόντων και ξένων διασυνδέσεων αντί βάσει κοινωνικής και ιδεολογικής υποδομής, ενώ ταυτόχρονα να προβάλλει τα αιτήματα των ίδιων αυτών κομμάτων σαν «απελευθερωτικά» απέναντι στην απολυταρχία που έμελλε να εγκαθιδρυθεί, ο Πετρόπουλος αντιτάσσει μια πρωτότυπη προσπάθεια απομυθοποίησης και των δύο σκελών της αντίφασης, αποφεύγοντας όμως τον κίνδυνο να περιπέσει στην αντίστροφη αντίφαση: η προέλευση των κομμάτων τα αποδεικνύει ώριμα τέκνα της κοινωνικής πραγματικότητας, που ακριβώς αυτή η ανταπόκρισή τους στην πραγματικότητα τα καθιστά παράγοντες καταδυνάστευσης αντί απελευθέρωσης.

Μετά τις εμφύλιες συρράξεις και τις παρεμβάσεις των δυνάμεων, οι οικογενειακές και προσωπικές φατρίες αποκρυσταλλώνονται σ' αυτά που ο Πετρόπουλος προτείνει να ονομαστούν κόμματα, αλλά καταλύτης γι' αυτή την αποκρυστάλλωση είναι ακριβώς η κατά μέτωπο επίθεση του Καποδίστρια εναντίον όλων αρχικά των φατριών σαν παραγόντων ολιγαρχικής καταπίεσης, προτού ο κυβερνήτης προσανατολιστεί προς τον προσεταιρισμό ορισμένων για τη δημιουργία του «καποδιστριακού κόμματος». Η είσοδος του Καποδίστρια στο κομματικό πεδίο αντιπαράθεσης θα σημάνει και την πρώτη προσπάθεια ιδεολογικής κάλυψης, όταν οι αντίπαλοί του συντονίζουν τη δράση τους κάτω από μια πλασματική επίκληση του συνταγισμού. Ήδη η περίοδος που ακολουθεί τη δολοφονία του κυβερνήτη, βρίσκει τα τρία κόμματα σαφώς σχηματισμένα και διακεκριμένα, χάρη και στη θεσμοποίηση των παρεμβάσεων των αντίστοιχων προστάτιδων στην ίδια περίοδο. Έτσι, η στιγμή της έλευσης της Αντιβασιλείας είναι για το συγγραφέα και το σημείο εκκίνησης της κύριας έρευνας για την ανάλυση της παράλληλης πορείας κομμάτων και θεσμών, έχοντας ήδη διαγράψει τα χαρακτηριστικά της χαλαρής εσωτερικής λειτουργίας των πρώτων και την κατάσταση στην οποία παρέλαβαν τους δεύτερους οι Βαυαροί.

Το δεύτερο και κύριο μέρος («Η περίοδος της βασιλικής απολυταρχίας 1833-1843») χωρίζεται, κατά τρόπο «υποδειγματικά σαφή» (Η. Ραλλ, βιβλιοκρισία για τον Πετρόπουλο, στο *Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft*, τόμος 92/2,

Μόναχο 1972, σ. 453), σε κεφάλαια που αντιστοιχούν στις τέσσερις θεσμικά διακρινόμενες φάσεις της μοναρχίας του Όθωνα και στο επεισόδιο Μαυροκορδάτου. Τις οργανωτικές προσπάθειες της πρώτης Αντιβασιλείας, ο συγγραφέας τις αναλύει μέσα απ' το πρίσμα της υπόθεσης εργασίας του: σαν αντικειμενικός τους σκοπός προβάλλει η εξουδετέρωση των κομμάτων. Για το ότι αυτή την ανάγκη εξουδετέρωσης την είχαν διαπιστώσει απ' την αρχή οι Βαυαροί, δεν υπήρχε αμφιβολία προς απόδειξη μένει μόνο το αν οι ίδιοι οι οργανωτικοί θεσμοί, που τελικά επιβλήθηκαν, προσφέρονταν αντικειμενικά γι' αυτό το σκοπό. Η συστηματική έρευνα του συγγραφέα και η συνδυαστικότητα της σκέψης του αποδεικνύουν ότι, πίσω από κάθε μέτρο της Αντιβασιλείας και από κάθε επιχειρηματολογία της, βρίσκεται η καταπολέμηση της κομματικής ισχύος. Το κράτος οργανώνεται συγκεντρωτικά «για να λειτουργήσει ορθολογικά», επανδρώνεται με Βαυαρούς υπαλλήλους «γιατί είναι σε θέση να προσφέρουν περισσότερα», αποκτά τακτικό στρατό «για ν' απαλλαγεί απ' την πληγή των ατάκτων», ελέγχει την εκκλησία «για να την απελευθερώσει απ' το Πατριαρχείο» (όσο και αν ο χαρακτηρισμός του νέου καθεστώτος σαν καισαροπαπικού ηχεί υπερβολικός)· αυτές και οι υπόλοιπες αιτιολογίες συγκλίνουν κατά βάση στον κεντρικό σκοπό, της εξουδετέρωσης των κομμάτων, που καλύπτεται άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε χωρίς, πίσω από ειδικότερες δικαιολογίες που, όταν δεν είναι εικονικές, είναι συνώνυμες του κεντρικού στόχου.

Συχνά ο σκοπός εμφανίζεται επίσημα ομολογημένος, σ' αυτό που ο Πετρόπουλος αποκαλεί «επίσημο αντικομματικό πρόγραμμα» και που δεν εστιάζεται στους θεσμούς, αλλά στην τρέχουσα πολιτική, όπως π.χ. στην επιλογή πολιτικού προσωπικού ή στην αντιμετώπιση της αντιπολίτευσης. Ο συγγραφέας συνδυάζει τα αντικομματικά βήματα της Αντιβασιλείας με ταξύ τους και τα εμφανίζει σαν συστηματικό πρόγραμμα, το οποίο στις φάσεις διαμόρφωσής του επηρεάζει τη διεθνή θέση του μικρού βασιλείου και δέχεται τις επιδράσεις της. Όσο η Αντιβασιλεία, ή έστω η πλειοψηφία της, πείθεται ότι η μόνη ακίνδυνη επιρροή είναι αυτή της Γαλλίας, λόγω της ασθενέστερης θέσης της στην περιοχή του μεγάλου ασθενούς, τόσο επιλεκτικότερη καθίσταται και η αντικομματική της τακτική. Αυτή η επιλογή θα αποβεί μοιραία για την πλειοψηφία της Αντιβασιλείας, με τα γεγονότα του 1834. Στην όποια αποτυχία των θεσμικών της προσπαθειών, μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης έχει η παραγνώριση της δύναμης των κομμάτων· εκείνα πάντως εξέρχονται αλώβητα απ' αυτή τους τη σύγκρουση με το αντικομματικό κράτος.

Το καθεστώς Armansperg, που χαρακτηρίζεται σαν ενιαίο βάσει ουσιαστικού και όχι τυπικού κριτηρίου, αναλύεται με βάση το δίπολο που εφαρμόζει ο συγγραφέας και στις άλλες περιόδους: η θεσμική δράση του κράτους και η πολιτική δράση της αντιπολίτευσης παρουσιάζονται σαν διάλογος. Τόσο η νομοθετική

(προικοδότηση, Συμβούλιο Επικρατείας, Βασιλική Φάλαγγα) όσο και η διπλωματική ή και η «μικροπολιτική» δραστηριότητα του κράτους συνέκλιναν στην καταπολέμηση των κομμάτων, χωρίς όμως να τα εμποδίσουν απ' την προσπάθεια επανάκτησης των στηριγμάτων και της ισχύος τους· παράλληλα, με τη θεσμική του πολιτική, που είχε, όπως και στην προηγούμενη περίοδο, μια εσωτερική αντικομματική συνέπεια, ο Armansperg προσπάθησε να εισχωρήσει στις μεθόδους των κομμάτων δημιουργώντας κόμμα οπαδών της μοναρχίας. Έτσι, ενώ τα κόμματα εξακολουθούν την άμυνά τους, το καθεστώς εμφανίζεται παραδεχόμενο τη ματαιότητα της αντικομματικής τακτικής.

Η αρχή που διατυπώνει ο Πετρόπουλος, ότι η θεσμική απολυταρχία δεν πρέπει να μας οδηγεί στο να αποδίδουμε κατ' ανάγκην στο μονάρχη μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης επί του πολιτικού αποτελέσματος απ' όσο στα κόμματα, βρίσκει πρώτη εφαρμογή στην περίοδο 1837-1840 που σφραγίζεται απ' την υπεροχή του ρωσικού κόμματος. Ο Όθωνας, μετά τη συγκέντρωση στο πρόσωπό του και στο ανακτοβούλιο όλων των εξουσιών της καταργημένης καγκελαρίας, εμφανίζεται να αναγνωρίζει την ανάγκη συνύπαρξης με τα κόμματα, και να προτιμά ως μέθοδο περιορισμού της δράσης τους όχι πια την καταστολή, αλλά ένα σύστημα ελέγχων και εξισορροπήσεων, με εκπροσώπηση όλων στην κυβέρνηση και με εναλλαγή τους στο

προβάδισμα, με στόχο την αφομοίωση. Γρήγορα το σύστημα αυτό εξελίσσεται σε μια παρέκβαση του: εσωτερικά και εξωτερικά ρωσόφιλη διακυβέρνηση. Το συνταγματικό αίτημα, που στην περίοδο αυτή αναζωπυρώνεται, είναι από πλευράς σκοπών εν μέρει ψευδεπίγραφο, από πλευράς κινήτρων εν μέρει αγγλοκίνητο και από πλευράς περιεχομένου μια νεφελώδης πανσπερμία οραμάτων. Δεν είναι ούτε το πρώτο ούτε το τελευταίο αίτημα στη χώρα μας που μυθοποιείται αμφίπλευρα: οι σκεπτικιστές το θεωρούν καταστροφικά πρόωρο (βλέπε τη συνοπτική και γλαφυρή θεώρηση του Βερναρδάκη, μετά από τέσσερις περίπου δεκαετίες: «Καποδίστριας και Όθων», 1962), οι ριζοσπαστικοί το βλέπουν σαν οδό προς την πολιτική και πολιτισμική πανάκεια. Μικρό μόνο τμήμα των λεγόμενων συνταγματιστών ακολουθεί το ευρωπαϊκό παράδειγμα της συμπίεσης του συνταγματικού με το εξορθολογιστικό αίτημα· η πλειοψηφία και η πράξη παίρνουν αντίστροφο δρόμο.

Αναλύοντας την προσπάθεια του Μαυροκορδάτου να μετατρέψει τη μοναρχία σε περιορισμένη, ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι ακόμα το 1841 η αναπλήρωση της παραλυμένης διοίκησης από τα κόμματα-πάτρωνες ήταν τόσο εκτεταμένη, ώστε καμιά προσπάθεια θεσμικής μεταρρύθμισης δεν θα μπορούσε να ευοδωθεί χωρίς τη συναίνεσή τους. Κατά τον Πετρόπουλο, η μεγαλύτερη σημασία του «επεισοδίου Μαυροκορδάτου» έγκειται στο ότι απέδειξε την ανθεκτικότητα των κομματικών δομών, ακόμα και απέναντι στις αποφάσεις κορυφής των ηγεσιών τους. Υπολείπεται ακόμα μόνο μια περίοδος «γαλλικής» διακυβέρνησης για να συμπληρωθεί το σχήμα που προτείνει ο συγγραφέας, ότι η επανάσταση θα ερχόταν μόνο αφού και τα τρία κόμματα δοκιμάζονταν στην εξουσία και γνώριζαν από κοντά το ανυποχώρητο του βασιλιά στις πιέσεις για θεσμικές μεταρρυθμίσεις.

Η περίοδος που ακολουθεί ολοκληρώνει το προταθέν σχήμα και δίνει την ευκαιρία στο συγγραφέα να ανατάμει το γαλλικό κόμμα, με αφορμή την περίοδο του προβαδίσματός του, όπως είχε κάνει και με τα άλλα δύο. Η περίοδος αυτή κλείνει με την επανάσταση του 1843, που βρίσκει και τα τρία κόμματα συνασπισμένα πίσω από το συνταγματικό αίτημα και τις πολλαπλές επιθυμίες που συνέκλιναν πίσω του, και που εκτείνονταν σε όλο το φάσμα πιθανών και απίθανων οραμάτων των κομμάτων και συμφερόντων των αντίστοιχων προστάτιδων δυνάμεων.

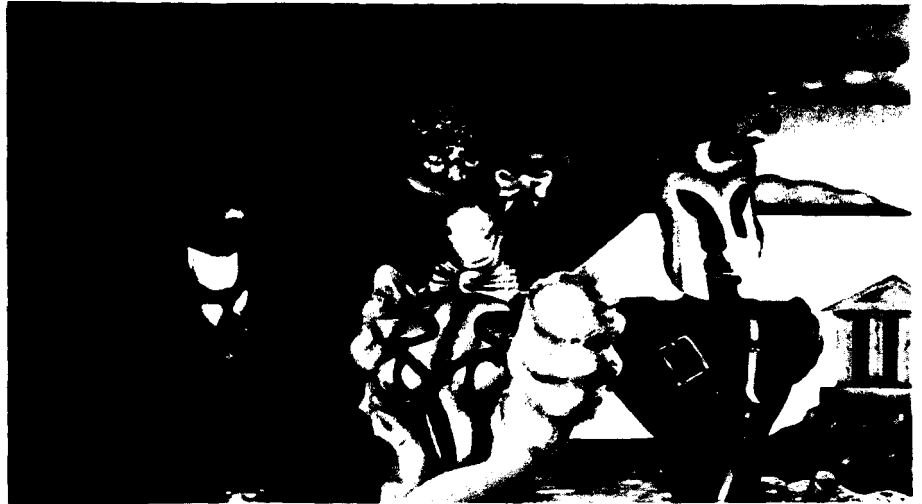
Στο τρίτο μέρος («Δημιουργία ενός Συντάγματος») εξετάζεται μια περίοδος σύντομη αλλά αποκαλυπτική ως προς την επίδραση των κομμάτων στους θεσμούς, που τώρα για πρώτη φορά γίνεται κατά τρόπο εμφανή και επίσημο μέσα στη συ-

νέλευση. Η τρικομματική συνεργασία αποδείχτηκε περιστασιακή και έδωσε τη θέση της σε μερικότερες ομαδοποιήσεις, που η επίδρασή τους στο έργο της συνέλευσης είναι προφανής. Σε θέματα μείζονος σημασίας, όπως η διαδοχή του θρόνου, το εκκλησιαστικό, οι ετερόχρονες και η Γερουσία, ο Πετρόπουλος παρουσιάζει τα τελικά πορίσματα της συνέλευσης σαν αποτελέσματα διαπραγματεύσεων και ευαίσθητων ισορροπιών ανάμεσα στα κόμματα, παρά την άμβλυση των διαφορών τους καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια των εργασιών. Στο τέλος της απόλυτης μοναρχίας, τα κόμματα εμφανίζονται όχι μόνο σαν επιβιώσαντες μαχητές αλλά σαν θριαμβευτές, και όχι μόνο γιατί «το Σύνταγμα πρόσφερε ένα καινούριο ερέθισμα για επιδίωξη αξιωμάτων» (σ. 624).

Κλείνοντας, ο συγγραφέας συστηματοποιεί τα συμπεράσματά του. Καθ' όλη τη διάρκεια της μοναρχίας, τα κόμματα ήταν πολύ περισσότερο θεομοποιημένα και η επιρροή τους πολύ βαθύτερη απ' όσο έδειχνε η μορφή του πολιτεύματος: οι προσπάθειες αντιστοίχησης τους σε σαφώς διακεκριμένες ταξικές ή ιδεολογικές διαφορές, όσο κι αν οδηγούσαν σε απλουστεύσεις, ανταποκρίνονταν στις διαπιστώσεις των συγχρόνων: «Σε τελική ανάλυση οι πολιτισμικές διαφορές και οι διαφορετικές κοσμοθεωρίες είναι αυτές που διαιρούσαν τόσο εντυπωσιακά την ελληνική κοινωνία και, στο βαθμό που τα κόμματα αντανακλούσαν διαφορές, το πιθανότερο είναι ότι ακριβώς αυτές τις διαφορές θα αντανακλούσαν» (σ. 631). Ήδη η μεγαλύτερη διαφορά στρατηγικής που σφράγιζε τη διαμάχη Μαυροκορδάτου-Κωλέττη, έχει σαφή εθνική και κοινωνική σημασία: το βάρος στον αλυτρωτισμό ή στην ανάπτυξη; Έτσι, τα κόμματα παρουσιάζονται σαν καταλύτες σε όλες τις πολιτειακές και διοικητικές εξελίξεις της περιόδου: είτε θετικά, στις εξελίξεις τις οποίες διεκδίκησαν και επέβαλαν, είτε αρνητικά, στις εξελίξεις που προέκυψαν από την πεισματική προσπάθεια του μοναρχικού κράτους να παρεμποδίσει την άνοδο της κομματικής ισχύος.

Αν και ο ισχυρισμός του Πετρόπουλου (στον πρόλογο του βιβλίου Ι. Πετρόπουλου-Αικ. Κουμαριανού, «Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1833-1843», Αθήνα 1982), ότι η συμβολή του παρόντος βιβλίου «δεν βρίσκεται τόσο στην πρωτοτυπία των θέσεων που πραγματεύεται» είναι υπερβολικά μετριόφρων (βλ. Γ. Μαυρογορδάτο, στην *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 4/1982, σ. 206), αφού πρόκειται ίσα-ίσα για την πρώτη μελέτη με κέντρο τα κόμματα, χρησιμεύει σαν υπόμνηση του ότι ακόμα σημαντικότερη είναι η μεθοδολογική του προσφορά. Χρησιμοποιώντας και τιθασεύοντας υλικό τεραστίων διαστάσεων από όλες σχεδόν τις

τότε προσιτές πηγές, και συστηματοποιώντας τα συμπεράσματα της έρευνάς του με συνδυαστική δεξιότητα, ο Πετρόπουλος πρόσφερε ένα έργο-σώμα έρευνας: από πλευράς μεθόδου άνοιξε νέους δρόμους στη θεώρηση της νεοελληνικής ιστορίας προκαλώντας δέος σε Έλληνες και ξένους ασχολούμενους με τη

νεότερη Ελλάδα, και από πλευράς περιεχομένου ευτύχησε να βρει σωρό στερεοτύπων και μύθων που περίμεναν αυτή την ευκαιρία να ανατραπούν.

Ανάμεσα στα άλλα πολύτιμα παραρτήματα, ο Πετρόπουλος παραθέτει επισκόπηση της βιβλιογραφίας και των πηγών, που επιτείνει τη χρηστικότητα του έργου. Αν θεωρητικά μπορούσε κάποιος ν' αναρωτηθεί, γιατί προτιμήθηκε η απλή μετάφραση του αντίστοιχου παραρτήματος του αγγλόγλωσσου πρωτότυπου και δεν αξιοποιήθηκε η πάροδος εικοσαετίας απ' την αμερικανική έκδοση για να συμπληρωθεί η βιβλιογραφία με τα αποκτήματα του διαστήματος που μεσολάβησε, στην πράξη όμως προκύπτει ότι το κέρδος από μια τέτοια παρέκκλιση απ' το πρωτότυπο θα ήταν ελάχιστο: πράγματι, από το 1967 μέχρι σήμερα, η κατάσταση προσιτότητας των δημοσίευτων πηγών και η ποσότητα των δημοσιευμένων πολύ λίγο έχουν βελτιωθεί. Πρόσφατες προσπάθειες, όπως η ευρετηρίαση εφημερίδων από την Ε.Μ.Ν.Ε. και η έναρξη έκδοσης ανέκδοτων πηγών από το ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Αθηνών «Πηγές της Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας», δικαιολογούν την ελπίδα ότι η Ελλάδα επιτέλους αρχίζει ν' αντιλαμβάνεται τη σημασία που έχει για την αυτογνωσία της η διευκόλυνση πρόσβασης σ' όσες, τέλος πάντων, πηγές έχουν από ευτυχείς συμπτώσεις διασωθεί.